

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 712.35-032.5:911.53(497.472)

Prejeto: 9. 6. 2015

Eda Belingar

univ. dipl. etnologinja in prof. sociologije, konservatorska svetovalka, ZVKDS, OE Nova Gorica, Delpinova 16, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: eda.belingar@zvkd.si

Suhi zid, gradnik kulturne krajine na Krasu

IZVLEČEK

Prispevek obravnava pojav suhega zidu na Krasu kot glavnega oblikovalca tamkajšnje kulturne krajine. Opisani so načini pridobivanja kamnja, iz katerega so sestavljeni suhi zidovi. V prispevku so predstavljene pojavne oblike suhega zidu na Krasu v vsej njihovi številčnosti in pestrosti s kamnitim suhim zidom kot njihovim osnovnim gradnikom. Pri tem se avtorica opira na ugotovitve v virih in literaturi ter na lastna opažanja, pridobljena med terenskim delom in v stiku z domačini.

KLJUČNE BESEDE

Kras, kras, kulturna krajina, suhi zid

ABSTRACT

DRY WALL—THE CORNERSTONE OF CULTURAL LANDSCAPE IN THE KARST

The article discusses dry walls in the Karst as the mainstay of local cultural landscape. It describes methods of obtaining stones that are used in the construction of dry walls. The article also presents a multitude and diversity of forms of dry walls in the Karst, with dry stone walls being the basic components. The authoress draws on findings presented in sources and literature as well as her own observations obtained during her field work and through contacts with local inhabitants.

KEY WORDS

Karst, karst, cultural landscape, dry wall

Uvod

Najslikovitejše opise Krasa, sveta, ki ga zamejujejo Vipavska in Soška dolina, Brkini in na jugu Tržaški zaliv ter ob omembi katerega se je v preteklosti najprej pomislilo na kamnito goličavo, kjer primanjkuje zemlje in ni površinskih voda,¹ najdemo v člankih s konca 19. in z začetka 20. stoletja. Eden izmed takih z naslovom »Potni poduk o Krasu in o pogozdovanji Krasa« je nastal izpod peresa Ljudevita Dimica, c. kr. nadgozdarja in gozdnega poročevalca: *»Beseda 'Kras' – izpeljana od besede 'krasno', kar isto pomeni kot lepo, prijetno, kaže že na to, da so te pokrajine nekdaj lepi, bogotni in rodovitni kraji bile, da kamenenih puščav, ktere dandanes mnogoterno to deželo pretezujejo, ni bilo nekdaj. Kako neki so te kamenene puščave nastale, kjer samo še revna trava komaj za ovce in koze poganja? Kako drugače, kakor po izsekanji gozda, po brezozirni ogolitvi sveta od svojega naravnega varstva... Najhujiši nasledki odgozdovanja Krasa so tedaj: pomanjkanje lesa in drv, pomanjkanje vode, potem suša in marsikatera huda ura z burjo in točo. Pomanjkanje vode zato, ker studenci in potoki posahnejo v votlinah apnene zemlje. Suša zato, ker gozdov ni zadosti, da bi zamogli dež na-se vleči; dež toraj tudi le redkoma pada, in se mokrota kmalu zgubi v votlinah skalovja. Pa tudi marsikatera huda ura prihaja po Krasu zato, ker gozda, natornega strelovoda ni. Verjemite mi, skušnja jasno kaže, da gozd hudo uro nateguje in polje varuje toče, poslopja pa strele. ... Kras je toraj veči del suh, tudi po stanovitnem deževanju. Ta lastnost kraških tal nam pa razjasnuje še drugo prikazen. V marsikteri onih livkastih globin, ktere nimajo odprtini ali razpoklin, se nabira z viših delov oplaknjena prst, ktera daje ne samo gozdnim rastlinam rodovitni stan, ampak tudi sadnemu drevju in žitu. To so oaze ali zelenice Krasa. Taka rodovitna mesta obdaja Krašovec s kameneno ograjo, ktera se zovejo potem 'ograde'. Po taci krajih se najde deloma tudi izvrsten gozdni zarod, in tak zarod je živa priča lepše minulosti našega Krasa, – živ opomin je Boga, kteri nam pravi: Varujte gozda! Gozd je od prijatelj človeški, gozd je varh rodovitnosti zemlje.«²*

Od okoliških pokrajin se tako Kras loči po prostiranih kamnitih in brezvodnih goličavah, manjših gručastih naseljih in zaradi pomanjkanja prsti redkih poljedelskih površinah ter tem pogojem prilagojeni kulturni krajini, kar so osnovne poteze kraške kulturne krajine v novem veku. Panjek na osnovi opisov iz 17. in 18. stoletja ter franciscejskega katastra z začetka 19. stoletja navaja, da so se tedaj *»v neposredni bližini naselij nahajali vrtovi, njive in travniki, obdani pa so bili z neobdelano gmajno, sredi katere so bile v*

večji oddaljenosti od vasi raztresene še posamezne krpe neobdelane zemlje, zlasti njive v dolinah, travniki in senožeti ter bolj ali manj razredčene in osamele gozdne površine, ki so le v posameznih primerih preraščale v pravi gozd.«³ Ljudje so se že v prazgodovini in rimskem obdobju uspešno prilagodili posebnostim kraškega okolja, kultivirali so zemljo, da so se oskrbeli s hrano in izoblikovali specifično bivanjsko kulturo, prepoznano še danes kot tipično za to območje. Pri tem gre za skrbno izbiro poselitvenega prostora in organizacijo kmečkih domov samih, izvirno in raznoliko uporabo kamna v gradnji, sistem oskrbe z vodo, oblike čiščenja pašnikov in travnikov ter ureditev kmetijskih površin.

Načini pridobivanja kamenja za suhe zidove

Z izrazom »kras« označujemo tisti svet, *»za katerega so značilni na površje štrleči kamni, ki jih je bilo potrebno za obdelovanje odstranjevati, ali je mestoma preplitka prst, tako da je bilo potrebno kamne otrebiti iz zemlje, da bi postala primerna za pridelovanje. Kjer je iz površja štrlečih kamnov več, govori literatura o polgolem, polpokritem in golem, kamnitem krasu. Kjer je plast zemlje enakomerno debela, ni bilo potrebno posebno prilagajati za kmetijsko rabo tal na poseben, kraški način. Na videz kraškega površja je sicer vplivalo več dejavnikov, poglavitni pa je vendarle poseg kmetovalca za določeno rabo tal. Če so odstranili gozd za pašnik, kar je bilo najpogostejše s požigom, kamna ni bilo potrebno odstranjevati. Za košnjo trave ga je potrebno odbijati v gladini ruše. Za oranje ga je potrebno otrebiti do globine lemeža, za nov vinograd do pol metra in več.«⁴*

Neizpodbitno je, da je moral Krašovec za svoje preživetje v preoblikovanje krasa za kmetijsko rabo vložiti nemalo truda, kar se v okolici kraških vasi odraža na vsakem koraku. Obenem pa je z izčrpavanjem naravnih virov, zlasti z izsekavanjem gozda, v preteklosti tudi sam prispeval k opustošenju kraškega površja in s tem k njegovi nerodovitnosti. Manj človekovih posegov v okolje je bilo potrebnih tam, kjer je bila na razpolago debelejša plast zemlje. Na takem krasu je človek ob naselitvi skrčil gozd in zemljo pripravil za obdelovanje. Drugače je bilo na polgolem krasu, ki je bil ob prvi poselitvi primeren le za pašo, za travnik ali njivo pa so morali odstraniti iz zemlje štrleče kamenje. Ko so tam prvi naseljenci otrebili gozd, je bila krčevina primerna le za pašo, na večji strmini pa še za to ne.⁵

Kmetijske površine so se na Krasu že stoletja pridobivale s krčenjem gozdov in prenašanjem zemlje, pa tudi z odstranjevanjem in razbijanjem odvečnega kamenja. Ker je bilo na pašnikih premalo krme, so

¹ Spreminjanje puste kamnite pokrajine v spet zaraščeno se je pričelo po drugi svetovni vojni z opuščanjem tradicionalne kmetijske rabe tal, ko so propadle velike površine suhih travnikov in se začele spreminjati v gosto, neprehodno goščavo. *Zakriviljeno palico v roki*, str. 4.

² *Kmetijske in rokodelske novice*, letnik 29, št. 16, 19. 4. 1871, Gospodarske stvari.

³ Panjek, *Človek, zemlja, kamen in burja*, str. 37.

⁴ Gams, *Sistemi prilagoditve*, str. 13.

⁵ Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 207, 210.

S subimi zidovi prepredena gmajna pri Sežani (foto: E. Belingar, 2009).

čistili tudi površine, na katerih so želeli ustvariti travnike za košnjo ter pridobivanje sena za spravilo in krmljenje v zimskem času.⁶ Naravne danosti na Krasu so omogočale pašo, košnjo in gojenje kulturnih rastlin, pri čemer so prevladovali pašniki in enokosni travniki – senožeti. Glavni razlog za to so plitka in kamnita tla na apnencu, ki so primerna le za ekstenzivno živinorejo.⁷

Večino kraških zemljišč za travnike in njive so morali kmetovalci dobesedno iztrgati krasu. Od najstarejših dob pa vse do 19. stoletja je bilo za Kras značilno pašništvo, največ so redili ovce. V drugi polovici 19. stoletja, ko je bilo kmetijstvo v razcvetu in je prišlo do agrarne prenaseljenosti tega območja, je bilo na osrednjem Krasu več kot tretjina površja prekrita s pašniki. Sena so pridelali razmeroma malo. Že v dobi pašne živinoreje so na ravninah odbijali iz zemlje štrleče kamne, da so dobili več travne ruše, in z njimi ograjevali doline ali njivice. Ograde so njivi-

ce varovale pred živalmi. Zemljo, ki jo je deževnica spirala v kotanje, so odkopavali in jo nosili ali vozili na bližnje njive, da jim na njih ni bilo treba odbijati kamenja.⁸ Se danes se Kraševci poslužujejo tega načina pridobivanja zemlje, ki jo večinoma vozijo v vinograde.

Glavna ovira za obdelovanje kraške površine je po I. Gamsu neenakomerno globoka prst, ki se nahaja v žepih med skalnimi čoki, kamnina pa sega mestoma do vrha ruše ali štrli nad njo.

Za košnjo in oranje je bilo treba to kamenje odstraniti, *trebiti* in čistiti.⁹ »Stari mož pri hiši so rili kamnje ven, ki se je potem zazidalo« (Sveto pri Komnu, Franc Jazbec). Obilica kamenja se je nabrala vedno, ko so kraški svet prilagajali kmetijski rabi. Eden takih načinov je bila preureditev gozda v pašnik in travnik.

»V srednjem veku je trebljenje počasi napredovalo skladno s povečevanjem prebivalstva ter drobnice in v manjši meri goveda ter rastočo potrebo po senu... Največjo potrebo po trebljenju kamna je prinesel prehod prevladujoče ovčereje v hlevsko govedorejo za prodajo mleka in mesa, kar se je pričelo že v prvi polovici 19. stoletja. Skraja so posekali drevesa v gozdnih travnikih in v travnik spremenili marsikateri pašnik oz. gozdni

⁶ Simon Rutar je v *Goriškem Krasu* poročal, da »v političnem okraji Sežana samem, ki pripada ves Krasu, je vkup 17.602 ha pašnikov, ki donšajo le 50 kr. čistega dohodka od hektara. Približno enak dohodek dajajo tudi Krasu pripadajoči in blizu 19.500 ha obsegajoči pašniki v občinah političnih okrajev Gorica in Gradišče, kar jasno kaže žalostne, da obupne razmere zastran pašništva v teh krajih. Da v takih razmerah živinoreja ne uspeva in da se število živinčet krči, je samo po sebi umevno.« *Učiteljski tovariš*, 1. 1. 1893, št. 1.

⁷ *Zakrivljeno palico v roki*, str. 3.

⁸ Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 210–212.

⁹ Gams, *Sistemi prilagoditve*, str. 10.

Kopriva, kotanja, nastala po odvozu zemlje (foto: E. Belingar, 2015).

pašnik. Po sekanju redkih dreves je bilo videti površje krasa najbolj kamnito in brezgozdnato. To je čas, ko je regionalno ime Kras postalo v strokovni literaturi sinonim za kraško kamnito goljavo in kras vobče. Ob prevladi košnje s koso so morali v gozdnih travnikih trebiti kamne v višini ruše.¹⁰ Glavna sprememba je nastopila sredi 19. stoletja, ko je po izgradnji južne železnice mesto Trst hitro raslo in postalo potrošnik velikih količin mleka. Paše, zlasti drobnice, ne ovira površinsko kamenje. Odstranjevali so ga v primeru pridobivanja novih travnatih površin na račun kamnitih. Za pridobivanje sena pa je štrleče kamenje postajalo vedno večja ovira, čim bolj se je razvijala tehnika košnje sena. Še v začetku preteklega stoletja (v nekaterih vaseh pa še v obdobju po drugi svetovni vojni) so na Krasu namreč na slabših zemljiščih pri pridobivanju sena poleg kose uporabljali tudi srp.¹¹ Za tako rabo tal intenzivnejše trebljenje kamenja ni bilo potrebno. Z odbijanjem so si olajšali košnjo. Za mlečno in mesno govedorejo pa so potrebovali več trave in sena. To proizvodnjo so povečali z izsekavanjem redkega drevja v travniškem gozdu, kar se je seveda odrazilo v rabi tal.¹²

Obdelovanje zemlje na polju in v dolinah zahteva bolj temeljito odstranjevanje kamenja ne le s površja,

ampak tudi iz zemlje. Zato so za njive odbirali lege z najbolj sklenjeno debelo zemljo. Skladno z vedno modernejšim plugom, s katerim so orali vedno globlje, je bilo treba odstraniti kamenje vedno globlje pod zemljo. Namesto trebljenja so si na pobočjih pomagali s prenašanjem ali prevažanjem zemlje na vrh njive, od koder je bila sprana ali preložena z oranjem.¹³ Kjer so hoteli zemljo orati, so morali odstraniti kamenje do globine lemeža, to je kakih 18 do 22 cm, v času primitivnega lesenega rala manj, za železni plug in traktorsko oranje pa več,¹⁴ 30–35 cm. »V sredi je bila tako plitka njiva, da so morali drevo dvigniti, ko so tam orali« (Naklo, Nadja Babič). Za izravnavo terena, ureditev rovne, ki so jo lahko kosili, je potrebna vsaj 20 cm debela plast zemlje.

Tudi pri urejanju terena za vinograde je bilo potrebno trebljenje kamenja. Trte so pogosto zasadili na terasah, podprtih s kamnitimi podpornimi zidovi, škarpami. Pri trebljenju so kamenje vzdavali v škarpo, zemljo pa zmetali na kup. Po pozidavi škarpe so prst razprostrli po nastali polici. Za vinograde v bregu so kopači trebili od spodaj navzgor, kamne pa odnašali ali odvažali večidel do spodnjega zidu ali škarpe, delno do stranskega zidu. Trebljenje v bregu je bilo zato lažje kot na ravnem za njivo. Zemlja je

¹⁰ Prav tam, str. 20.

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam, str. 20, 21.

¹³ Prav tam, str. 29.

¹⁴ Gams, *Kras v Sloveniji*, str. 211.

Griže v Krtovi Prjevušini pri Kosoveljah (foto: E. Belingar, 2013).

morala biti globlja kot na njivah, od 40 do 90 cm. Ker so vsa dela opravljali ročno, ni bila potrebna dovozna pot do vsake parcele, tudi zato je nakopičenega kamenja na vinogradniških parcelah mnogo več kot na njivskih.¹⁵

Za nov nasad sadnega drevja kamnov ni treba otrebiti do tako enakomerne globine, kot zahteva vinograd. Drevesa so razmaknjena in med njimi lahko ostanejo neotrebljene kompaktne skale. Kljub temu sadna drevesa zahtevajo toliko rodovitne zemlje, da je bilo treba ob saditvi mladega drevesa količino prsti povečati z globokim odstranjevanjem skale ali nanašanjem prsti iz okolice. Tako nastale parcele so navadno manj pravilnih oblik, na pobočju pa so škarpe često v polkrožni obliki in razmeroma kratke, prilagojene terenu.¹⁶

Oblike suhih zidov na Krasu

Kraševci je krajino v največji meri izoblikoval z melioriranjem kraške površine in razpostavljanjem odbitega kamenja v njej. Kamenja ni odstranjeval zaradi lepšega, pač pa iz življenjske nuje in težnje po preživetju. Do najboljšežnejšega poseganja v krajino z zidavo suhih zidov je na Krasu prišlo v času razširjanja njiv in travnikov, deloma tudi vinogradov. Otre-

bljeno kamenje so Kraševci zlagali na različne načine, na suho zložili zidove in druge zložbe, za katere so uporabili suhozidno tehniko gradnje, ali ga zmetali v brezna. Najenostavneje pa ga je bilo odložiti na kup, v groblje, *gruble* oz. *griže*.

Groblje, *gruble*, *grüble* (Naklo), v nekaterih vaseh imenovane *griže* (Kosovelje, Pliskovica, Hruševica, Orlek, Veliki Dol, Kregolišče, tudi Nadrožica), so večji kupi zloženega odvečnega kamenja, nekateri na zunanem obodnem delu grajeni kot zid, saj je taka konstrukcija potem zdržala več časa, pa tudi več kamenja je šlo vanjo. Na Krasu za groblje uporabljajo različne izraze. Tako ponekod (Komen, Pliskovica) z izrazom *griže* označujejo le naravno preperelo kamenje na gmajni. V Lokvi z *grižo* označujejo kup nametnega kamenja, z *grublo* pa kup nametnega kamenja, a s pozidanim obodom. V notranjost tega obodnega zidu so nametali vse odvečno kamenje, ki so ga izkopali ali razbili na tistem območju. Kamenje v notranjosti je različno veliko, po vrhu pa je večinoma nasut drobiž, ki so ga pozneje sproti nalagali ob čiščenju polj ali travnikov. Groblje so lahko po obsegu različnih velikosti, od 1 do 20 m³ in tudi več. Tudi njihova gostota je odvisna od količine kamenja, ki so ga razbili na določenem območju.

Preostalo kamenje so zlagali v suhe zidove. Gre za zlaganje neobdelanega kamenja v zid brez uporabe veziva, *na suho*. Ti so postali najbolj značilni oblikovalci krajine Krasa in ji dali samosvojo podobo.

¹⁵ Gams, *Sistemi prilagoditve*, str. 41.

¹⁶ Prav tam, str. 48.

Suhe zidove lahko delimo glede na funkcijo in način gradnje.¹⁷

Po načinu gradnje so zidovi enojni in dvojni. Pri gradnji enojnega zidu je treba odbrati takšne kamne, ki se med seboj dobro vežejo, *kajlajo*, da se zid ne sesede. Kamni so nanizani drug na drugega v eni vrsti in praviloma brez vezivnega drobirja. S temi zidovi so največkrat ogradili *staje*, v katerih so čez noč pustili drobnico. Nekateri, nižji, pa so zgrajeni v naglici samo zato, da označujejo mejo parcel ali ob kolovozih. Ponekod so taki zidovi zgrajeni tudi iz pokonci postavljenih in naslonjenih plastovitih kamnov.

Dvojni zidovi so grajeni iz dveh vrst kamnja z licem ter vmesnim polnilom, skrlastim drobirjem, *škajevno* in *grizo*, tudi kakšen lepo obdelan kamen veže počez zid od ene stranice do druge. Take zidove so gradili tako na odprtem prostoru kot v vaseh. Vrh zidu, *kapa*, je povečini prekrit z večjimi prečno na zid postavljenimi kamni, *vrhnjaki* (Veliki Dol), *vrhovniki* (Kregolišče), *vršnjaci* (Kobjeglava), z drobirjem ali v polkrogu, *v kopico* nasutem kamenju čez celotno širino zidu (Veliki Dol). Drobir so nanašali sproti, ko so lastniki ali hlapci razkopavali krtine in pobirali drobno kamenje. V vaseh, kjer so zidovi zidani *bolj na bogato*, je *kapa* iz kamnitih skrl, postavljenih v zašiljen vrh, *v špico*. Po prvi svetovni vojni pa so čez vrh marsikje postavili kar bodečo žico. Kraševci so srnjadi preskok preprečevali tako, da so po vrhu zidov naložili bolj našpičeno kamenje ali šope bodikavega grmičevja, *fraske*. Nekateri Škofeljci so zid zidali tako, da so po potrebi vanj vrgli zemljo in na vrh travo, ki se drži zemlje, *litino*.

Z dvojnimi zidovi so ograjevali vrtove in dvorišča v vasi, ograde, pašnike, vinograde in kolovoze, z njimi pa so se tudi ščitili pred požari in burjo.

Vrtni in dvoriščni zidovi so najlepše in najbolj natančno grajeni, saj se je gospodar z njimi postavljaj pred sovaščani. Najboljše kamne so hranili za lice. Ker so bili ti zidovi visoki tudi do 200 cm, jih je bilo treba zidati *v konus*, z odmikom od navpičnice kakih 5 cm na vsak meter višine. Na tak način so jim proti vrhu zmanjšali težo, spodaj pa povečali nosilnost in trdnost. »Zid od ta bogatih je bil delan boljše od ta revnih. Razlika je bila že v kamenju. Bogati so imeli zid iz obdelanega kamna, štiman, špntan. Vogalniki so bili izdelani v nulo, kot bi bilo s cementom zidano, in z vrhom, izdelanim v špico. So bili delani za plačilo. Od ta bogih se je kaj prilagajal, ma ne tako kot pri bogatih« (Škoflje, Zdravko Škrli). Vrh zidu je bil lahko izdelan tudi iz lepo obdelanih ravnih skrl, ki so tekale čez celotno širino zidu in zid vezale. Material za dvoriščne in vrtno zidove so pogosto lomili v manjših kamnolomih, ki so bili v bližini vasi. Če se je zid zidal na novo, so prvi vrsti kamnov ob tleh gradili *po špigi* in

s plajbo. V tla so zabili klin in nategnili vrstico, *špago*. Potem je niso več rabili, zidali so *od oka*. »Od starine niso nič špago rabili, so vse od oka zidali, je vse vegasto« (Škoflje, Zdravko Škrli). Ogradni zidovi zaključujejo mejo travnikov za košnjo in jih obkrožajo. Izraz ograda, *wgrada*, Kraševcu pomeni obzidano parcelo, v kateri je bil travnik, ponekod imenovan *karuona*, pa tudi pašnik ali njiva. »Je obzidana parcela, je zid okrog« (Veliki Dol, Angel Živec). Travniku rečejo tudi *snožet*, košenica, kjer so kosili. Ti zidovi ščitijo travnik ob visoki travi ter njivo pred živino in drugimi nezazelenimi gosti. Debelina in višina takih zidov sta različni, odvisni sta od količine razpoložljivega razbitega kamnja za izdelavo košenin. Za zaščito pred ovčami je moral biti zid visok vsaj 1,5 m. V Pliskovici so *škajevno*, v Lokvi *vrhnjek*, drobno kamenje, ki je ostalo na njivi, otroci pobirali in v *nčkah* odnašali v *grize*. Debelejše odbito kamenje so v Lokvi odnašali z nekakšnimi nosili, *čeverami*.

Ogradni zidovi imajo zaradi lažjega dostopa z vozovi enega ali več širokih vhodov, imenovanih *vrzela*, *vrzelo*, *vrzu*, *vrzel*. Na obeh straneh je pogosto pokončen kamen, ki mu pravijo *vrzelnik*, tudi *drsnik* ali *odrsavnik*, lahko z izklesanimi utori ali naravno oblikovanimi luknjami za leseno ograjo. V utore so obesili ograjo, *vrzelo*, *vrzeljo*, tudi *grajo* ali *leso*, narejeno iz jesenovih palic, ki je preprečevala vstop ali izhod živine v času paše, »da žval ni šla v škodo« (Veliki Dol, Angel Živec). *Graja* je bila ponekod iz tankih borovih kolov, obtesanih na dve lici, v prerezu v obliki ovala. Drugod je bila iz akacije, ki se da lepo klati. Ograje so bile različnih oblik, od najpreprostejših, počez postavljenega kola, *rante*, ali kar drevesa, do bolj izdelanih s pokončno postavljenimi letvami. V nekaterih vaseh (Hruševica, Sežana, Tomaj, Trebče, Orlek) je bila jeseni, po zadnji paši, prisotna praksa zazidavanja *vrzel* z enojnim zidom, tako visokim, da živina takrat, ko so senožen pokosili, ni mogla čezenj. *Vrzelo* so ob ponovni rabi ob začetku košnje porušili. »Glih je bil zid sezidan, ga je bilo potrebno podreti« (Sežana, Stanislav Renčelj). Pri strani so pustili prehod za človeka, imenovan *škrba*, ki so ga zaprli z vejami. Prehodi ob vhodih na obzidane parcele niso značilni za ves Kras. Ob *vrzelah* so na vsaki strani zidu navzgor vzdane preproste stopnice iz skrl, škalice, štenge, na spoju obojih stopnic na vrhu pa je še ena večja pokončna skrla, ki jo lahko prestopi samo človek. Kjer je bil zid debelejši, so stopnice konzolno vpeli na obeh straneh. Prehod je tako ozek, da živina ne more skozenj.

Kjer so redili večje črede drobnice, pa tudi za prenočevanje ovčjih pastirjev, *ovčarjev*, čredarjev, so uredili *staje*¹⁸ ali *obore*,¹⁹ pa tudi *mozarje* okroglih,

¹⁷ Tako načini gradnje kot tipi suhozidnih gradenj so natančno opisani v *Priročniku kraške subozidne gradnje*, Bellingar et al., 2014.

¹⁸ Žiberna navaja, da so bile staje, imenovane tudi *zagon*, »kraj, kjer so ovce in živina stale pod drevjem, kadar je bila opoldanska pripeka prehuda«. *Divaški prag*, str. 166.

¹⁹ Žiberna za *obore* pravi, da so to ograde, v katerih so prvotno imeli živali, saj naj bi bilo domnevno bolj malo suhote z živino. *Divaški prag*, str. 166.

nepravilnih ali pravokotnih oblik različnih velikosti, večinoma ograjene z dvojnim zidom, podobnim tistim okoli ograd, ponekod pa kar z enojnim, kamor so ponoči segnali ovce, in sicer zaradi zaščite pred divjimi zvermi in molže. Zidovi staj so bili različno visoki – vendar vedno dovolj, da jih drobnica ni mogla preskočiti – in na vrhu pokriti z grobimi skrlami. Ko so na Krasu plenili še volkovi, risi in medvedi, naj bi bilo na zidove *staj* pritrjeno različno bodikavo grmovje ali *rožje*, v času po prvi svetovni vojni pa kar bodeča žica, ki jo je bilo v okolici v izobilju. Poseben problem so bile koze, ki so jih dolžili goljenja površin, zato je bilo treba pašne površine ograditi.²⁰ Tako je primorska vlada z ukazom, objavljenim 13. julija 1844, izdala naredbe za varstvo gozdov proti kozam: »Od sedaj naprej je dovoljeno koze pasti praviloma samo na lastnih zemljiščih, in goniti jih po javnih cestah in občinskih poteh je vsekakor prepovedano; od občinskih pašnikov so koze povsem izključene, izvzemši tisto malo pokrajin, kjer niso občinski pašniki sploh za pašo nobene drug živine sposobni, kakor za ono koza. V tem slučaju morajo občine pašne prostor natančno kot take zaznamiti in pri okrajnem komisarjatu jih morajo kot take zabeležiti. – Občinam je pripušeno, da določijo, kako se imajo taki pašni prostori ograditi.«²¹

Z zidovi so bili omejeni tudi pašniki. Skupnim pašnikom, ki so bili ljudska, *ledska* ali *leska* lastnina,²² so na Krasu rekli *jus*²³ oz. *gmajna*. Jusarji so bili upravičeni do uživanja vaškega sveta oz. dela, ki jim je bil na *gmajni* dodeljen. Vaščani so pasli na lastnih površinah, s pastirjem na pašnih površinah v skupni lasti, *gmajnah*, ali pa so kombinirali pašo na lastnih površinah in, ko je te zmanjkalo, na svojem delu *jusa*.

²⁰ Vladimir Grželj navaja, da so imeli »Kozinci ob stari cesti za Rodik svoje kozjerejske ograde. Antonij Sosič je imel dve staji, Valentin Rapotec prav tako dve, Jurij Sosič eno malo in Jože Samsa srednje veliko.« *Kronika Hrpolj*, str. 59, 60.

²¹ *Primorski gospodar*, str. 370.

²² Žiberna, *Divaški prag*, str. 165.

²³ Pod Italijo so občne pravice na zemljiščih na novo uredili z zakonom, ki je bil objavljen 22. maja 1924. Obširno so ga razložili v *Goriški straži*, kajti »juserji so bili v skrbeh, kaj se zgodi z njihovimi starimi pravicami«. Vsak, ki je užival skupinske juse, je bil dolžan do 6. junija 1926 predložiti pisno prijavo komisarju, kajti brez prijave po tem datumu »izgubiš jus in ne moreš več doseči, da bi ti bil priznan«. Pojasnjujejo, da so »jusi, po italijansko 'usi civici' pravice, ki jih imajo posamezniki ali pa skupine posameznikov na zemljiščih, ki je lastnina tretje osebe (in sicer zasebnika, kmetijskega združenja, frakcije, občine, dežele, države ali pa drugega javnega bitja), zato ker so jih prvotno pridobili kot prebivalci določene občine, frakcije ali pa kot člani določenega združenja. Po domače povedano: Jus imaš na zemljišču, ki ni tvoja last, ker si ti ali tvoji predhodniki bili člani občine, frakcije ali pa določenega združenja. Pravico, da paseš, da pobiraš steljo in les na občinskem zemljišču imaš zato, ker so tvoji predhodniki bili člani občine (frakcije). Imamo razne vrste jusov: jus lahko obstoji v tem, da imaš pravico na zemljišču, ki ni tvoja last, pasti živino, napajati jo in prenočevati z njo; da imaš pravico pobirati drva, lomiti kamenje, zidati, pobirati sadeže, žgati apno; lahko pa obstoji tudi v tem da imaš pravico saditi trte, sadje, žito na tujem zemljišču v lastno korist« (*Goriška straža*, str. 2).

Matauvun, s suhim zidom zamejen vrt Janezevih, ki danes služi kot pašnik, slikan leta 1900 za jamski praznik (spletni vir 1).

Svojim pašnikom so po razdelitvi skupne zemlje rekli tudi *parti* ali *tajli*. Pasli so na terenu, ki je bil tako kamnit, da ga ni bilo mogoče drugače izkoristiti. Zidovi so tu grajeni bolj preprosto, bolj za označitev meje posesti. Kjer je bilo skal preveč ali so bile prevelike, da bi jih razbili, zidov skoraj ni, temveč so za označevanje meje parcele postavljeni le mejni kamni, *tjermeni*. Tam, kjer je bilo kamenja dovolj, so bili zidovi tudi tako obsežni, da so preprečevali preskakovanje živine na drugo stran. »Je bilo treba paziti živino, da ni šla v pšenico, trščo, da je bla v svoji parceli« (Hruševica, Ivan Žvokelj). Vhodi skozi pašniške zidove so preprostejši, le redki imajo vhod obdelan z *vrzelniki*, pa še to le tam, kjer je bil gozd. Goli pašniki so imeli le majhno *vrzelco* za prehod živine, na katero so pastirji vrgli vejo črnega trna ali drugega grmičevja, da so živini na paši preprečili izhod.

Na *gmajni* ali ob travniku so si pastirčki sezidali pečke, da so si v njih spekli kaj za pod zob. Z gradnjo pečke so se urili v zidavi, saj je zgradba spominjala na miniaturne hiške. Hkrati so na ta način obvarovali *gmajno* pred morebitnim požarom. Peč so lahko zazidali tudi v podpornem suhem zidu. Na stojni višini so pustili nezazidan kvadraten prostor, v katerem so zakurili (Dane pri Divači).

Suhi zidovi omejujejo tudi vinograde, *nograde* in sadovnjake. Podobni so vrtnim, le da niso tako lepo in visoko grajeni. Pred burjo so štiti sadovnjake ali trte na latnikih, ki so sloneli na kamnitih kljukah, vzdanih v zidu. »Malo boljša zemlja je bila potrebna. Vozili so zemljo iz dolin, da so uredili vinograde. Vol, voz grtn za gnoj vozit so za zemljo rabili, nakladali so na roke in natrosili v vinograd« (Hruševica, Ivan Žvokelj).

Vhodi so ozki, večinoma s stopnicami in z na vrhu pokončno postavljeno *skrlo*, ki je preprečevala dostop živini in drobnici. Ponekod sta na prehodu tudi dva večja pokončna kamna. Za opore pri trtah so ponekod služile kar v tla postavljene visoke kamnite skrle z izklesanimi polkrogi na vrhu, na katere so

Peskolov ob vaški poti v Avberju (foto: Eda Belingar, 2015).

naslonili lesene kole, po katerih je bila speljana trta. Ene redkih še ohranjenih so v opuščnem vinogradu pri Orleku.

Marsikje so vinograde in sadovnjake uredili na terasah, imenovanih *pašen* (Pliskovica), podprtih s podpornimi zidovi, škarpami, *spodzidancami* (Hruševica), prav tako zidanimi v tehniki suhega zidu. Gradili so jih predvsem tam, kjer so bile večje brežine in je obstajala možnost posipanja in odnašanja materiala ali zemlje. Največkrat so škarpe gradili po obodu dolin zato, da so bodisi pred podorom zadrževale teren ali zemljo v terasah, na katerih so gojili trte ali sadno drevje. Natančna navodila, kako zgraditi podporni zid, podzidje, povzemamo iz *Kmetovalca*, lista slovenskim gospodarjem v poduk.

»Kakor je pri obnovitvi starih uničenih vinogradov samo glavni pogoj ta, da se cepljenje sade zelo narazen in lepo v vrstah, tako je tudi jako potrebno, da se zabrani znašanje zemlje na podnožje, oziroma odkrivanje trt po dežju, kar se v strmih legah kaj pogostoma dogaja. To je mogoče zabraniti le z napravo podzidij (škarpe). S podzidji se po ljubno zravna vsaka strmina... Visokost posameznih podzidij je različna. Čez 2,5 m visoka – od temelja računeno – naj se ne napravljajo, ker to precej stane, in če niso dobro zidana, se rada podirajo; manj kakor 1 m – merjeno od temelja – pa naj se tudi ne delajo, kajti potem bi morali narediti preveč podzidij, če bi hoteli doseči svoj namen. Prava visokost bo torej med 1 1/2 do 2 m.

Prvega podzidja na podnožju navadno ni lahko napraviti, ker se ni kamenja. Če je pa kamenje tudi za to podzidje, se izkoplje počez, kakor je široka parcela, 1 m širok in 30–40 cm globok jarek, kar se ravna po trdnosti celine, ter se prične z zidanjem. Temelj mora biti 0,6 – 1,20 m širok. To se ravna po visokosti zida. Čim višji bo zid, tem širji mora biti temelj. Za temelj se vzame največje kamenje. Čim bolj pa gre zid proti vrhu, tem ožji se dela, tako da je na vrhu komaj 40 cm širok.

Lice, t. j. sprednja stran podzidja se zida nekoliko napošev, ker je tako močnejše. Tudi je treba pri zidanju paziti, da se kamenje dobro veže. Glavna stvar je, da so podzidja v vinogradih trdna, ne pa, da so lepa. Malta se tu ne rabi, temveč se zida suho, da voda laglje odteka skoz špranje. Zemlja iz prvega arka se raztrosi po parceli navzgor in se podkoplje pri nadaljnjem prekopavanju.²⁴

S suhimi zidovi so se ščitili pred burjo in požari. Ti zidovi so med najvišjimi, saj nekateri segajo tudi tri metre v višino. Posebnost so tudi enako grajeni zidovi ob železniški progi Ljubljana–Trst; njihov namen je bil zaščita pred požari, ki so jih zanetile iskre parnih lokomotiv.

V Avberju so suho zidali tudi peskolove, banjasto obokane prostore ob vaških poteh, kamor se je ob deževju spiral pesek z vaških poti.

Kot rečeno, so se obsežne površine kraškega sve-

²⁴ Gombač, F.: Naprava podzidij v vinogradih. *Kmetovalec*, letnik 20, št. 7, 15. 4. 1903, str. 51–52.

ta zaradi pretiranega izkoriščanja v 19. in začetku 20. stoletja spremenile v nerodovitna in kamnita območja. Kot glavni krivec za to je bilo prepoznano pomanjkanje gozda. V ta namen se je na Krasu pričelo s sistematičnim pogozdovanjem, kar je imelo za posledico tudi spremenjeno podobo krajine. Pred zasaditvijo dreves je bilo treba zemljišče primerno urediti, tudi z obzidavo s suhimi zidovi. »*Od sveta, ki se ga za pogozdovanje odloči, naj srenje z gozdom zaredijo samo tiste dele, kateri so ležeči po dolinah in nižavah, posebno to velja od pašnikov, kateri niso razdeljeni in se občno uživajo. Od vsacega tacega pašnika naj srenja odloči deseti ali pa dvajseti del za pogozdenje. Potem naj se tla posnažijo, ter se kamenje pobere, in s tem kamenjem za gozd odločeni prostor ogradi, ravno tako, kakor se drugod 'ograde' delajo.*«²⁵ Že leta 1850 je bila na Primorskem ustanovljena družba za pogozdovanje Krasa, ki pa je pričela z delovanjem šele 1884. Takratna vlada²⁶ je leta 1869 temelj pogozdovanju postavila z imenovanjem nadzornika pri namestništvu v Trstu, ustanovila je semenišča, brezplačno delila gozdna drevesa in dajala denarne podpore.²⁷ Sredstva za pogozdovanje so prispevali tako iz državnega kot deželnega proračuna. Izdelan je bil pogozdovalni kataster, na osnovi katerega je bilo v treh političnih odborih (Gorica, Gradišče in Sežana) 2293 parcel v obsegu 8729.5631 ha do-

ločenih za pogozdovanje.²⁸ Sprva se je sadike sadilo kot sejalo semena, a izkazalo se je, da ta ne uspeva-jo najbolje, tako da je bilo to opuščeno. Tudi listnata drevesa so na Krasu hitro usahnila, tako da se je pogozdovalo večinoma s črnim borom. V času od leta 1884 do 1890 so tako zasadili 9.934.090 črnih borov, 498.020 smrek, 242.520 macesnov, 3.000 korziških borov, 8.529 listnatega drevja, 12.000 koprivca in 1.400 akacij.²⁹ Po zasaditvi je bilo treba nasade obvarovati, prvenstveno pred pašno živino, pa tudi domačini, ki bi hoteli gozd izkoriščati. V ta namen je komisija pričela z gradnjo suhih zidov, saj je bila taka »*ovramba najcenejša in najpripravnejša*« zaradi obilice kamenja, ki je bilo skoraj povsod pri roki. Teh zidov je bilo v omenjenem obdobju zgrajenih 7449,5 m, za kar je bilo porabljenega 2251 goldinarjev in 51 krajcarjev pogozdovalnega zaloga, tj. povprečno 25,8 krajcarja za dolžinski meter.³⁰ Pri tem so na manj nevarnih mestih gradili 80 cm visoke zidove, ostali zidovi pa so bili 1 m visoki in povprečno 50–60 cm široki. Posebna pozornost je bila posvečena tudi gradnji zidov ob železnici zaradi preprečevanja požarov. Sklep, zapisan na koncu poročila, in sicer »*Dasi bode dobrodejni uspeh šele poznejšim rodovom koristen, je vendar sveta dolžnost vsakega Kraševca, posebno pa razumnikov, duhovnikov, občin in županov, učiteljev i. t. d., da kolikor mogoče pospešujejo pogozdovanje in one, ki se v nekterih občinah bodisi iz samopašnosti, bodisi iz nevednosti ali drugega uzroka zoperstavljajo, podučujejo ali z dobrim vzgledom spodbujajo. Navdušuj jih pri tako domoljubnem opravi-lu, zavest, da so spolnili stem patrijstično dolžnost in se zaslužne naredili za domovino. Poznejši rodovi jim obranijo hvaležen spomin*«,³¹ se danes sliši prav preroko, saj so proces zaraščanja kot posledica deagrarizacije, opuščanje paše, zmanjševanje njivskih površin, zaraščanje travnikov in pašnikov ter širjenje urbanih površin popolnoma spremenili podobo Krasa.

Ograditi je bilo treba tudi poti, *ulce, klance* ali *klančine*, po katerih so gnali živino iz vasi na pašo, da ta ni šla na travnike ali polja. Poljske poti so bile poti med njivami, *klwzi* pa med gmajnami (Sežana). Nekateri zidovi so preprosti, drugi pa so tudi lepše grajeni in dvojni. Tisti, ki obkrožajo ograde in hkrati kolovoze, so lahko precej visoki. Prekinjenji so samo tam, kjer so vhodi na parcele ali kjer ni bilo dovolj kamenja za izgradnjo. Nekateri imajo pri tleh odvodne odprtine, *vabljenje* (Kobjeglava), *kanal* (Sveto pri Komnu), ki so služile odtekanju vode ob nalivih. Drugje so jim rekli *zajče luknje* (Lokev, Sveto pri Komnu, Lukovec). Na drugi strani luknje so nastavili zanko, v katero so lovili zajce. So hkrati meja med skupnostnimi potmi in zasebnimi parcelami ali skupno gmajno, *jusom*. Širina kolovozov med dvema

²⁵ Dimic, Ljudevit: Potni poduk o Krasu in pogozdenji Krasa. *Novice kmetijske in rokodelske*, letnik 29, št. 16, 19. 4. 1871.

²⁶ Kras je bil del Goriške že leta 1001, ko je ta obstajala kot posebna dežela in se po goriških grofih imenovala goriška grofija – v različnih obdobjih je predstavljala tako različen teritorialni kot politično-upravni pojem. Po izumrtju goriških grofov leta 1500 goriško deželo prevzamejo Habsburžani, z nastopom absolutizma in centralizma, ki sta ga izvajala Marija Terezija in Jožef II., pa se začnejo upravne reorganizacije, ki trajajo vse do marčne revolucije 1848. Kljub vsem reorganizacijam je bila Goriška upoštevana kot celota. Leta 1754 je Marija Terezija h Goriški ponovno priključila Gradiško, nastala je poknežena grofija Goriško-Gradiška, dežela pa je bila razdeljena na dve kresiji, Goriško in Gradiško. Po letu 1848 se prične v Avstriji obdobje moderne upravne organizacije države s poudarjenimi elementi lokalne samouprave. Goriška, združena z Gradiško, postane avtonomna dežela avstrijske monarhije. Upravna organizacija je doživela kar nekaj zaporednih reorganizacij, po letu 1868 pa se je ustalila in je bila v veljavi do razpada Avstro-Ogrske leta 1918. Goriška dežela je bila po tej ureditvi upravno razdeljena na politične okraje, ti pa na manjše sodne okraje. Na čelu političnega okraja je bil glavar, ki ni bil odvisen od deželnih organov, ampak je bil neposredno podrejen cesarsko-kraljevemu namestniku v Trstu. Italijani so po priključitvi Primorske Goriško organizirali kot provinco, leta 1923 pa so jo ukinili in razdelili med Istro, Tržaško in Furlansko provinco. K slednji so priključili vso staro Goriško. Leta 1927 je bila Goriška provinca spet ustanovljena. Obsegala je ozemlje bivše avstrijske Goriške, ki so ji priključili še Idrijo in Vipavo, odvzeli pa Sežano in Tržič. Ta ureditev je trajala do kapitulacije Italije 1943. Leta 1948 je bila ustanovljena Goriška oblast, ki je trajala do 1951 in je obsegala okraje Gorica, Idrija, Ilirska Bistrica, Postojna, Sežana in Tolmin (Vidmar, *Goriška, Dežela, provinca, okraj, pokrajina*).

²⁷ Komisija za pogozdenje Krasa v pokneženi grofiji Goriški in Gradiški poroča o svojem delovanju v času od 30. septembra 1884 do konca I. 1890. Gorica: Komisija za pogozdenje Krasa, 1891, str. 9.

²⁸ Prav tam, str. 17. Navedena številka pomeni 8729 ha, 56 arov in 31 m².

²⁹ Prav tam, str. 21.

³⁰ Prav tam, str. 26.

³¹ Prav tam, str. 32, 33.

*Lipica, kamniti most na poti v Liletovo kavo
(foto: E. Belingar, 2015).*

zidovoma je različna, za en kmečki voz ali dva. Tam, kjer je bila možnost, da sta šla mimo dva voza, so jim na Lokavskem pravili tudi *ulce*. Redko so ohranjene nekdanje obzidane tovarne poti.

V tehniki suhega zidu so zgrajene tudi poti ali klančine, ki so omogočale, da so lahko z vozom, poljedelskim orodjem, plugom ali brano in živino lažje prišli v dolino, kjer je bila njiva. Ponekod so služile samo ljudem, ki so na dnu doline nagrahili listje in ga potem iz njih nosili v *žbrincab*, rjuhah ali koših za listje. Za premostitev dolin in drugih ovir na poteh so na suho zgradili tudi mostove (Lipica, Dane pri Divači). Vaščani so se morali udeleževati obveznih *rabut*, ko je bilo treba očistiti ali razširiti poti oziroma jih zgraditi na novo. To so počeli zgodaj spomladi ali pozimi, ko so imeli čas. V Škofljah so to tradicijo še ohranili. Sekajo srobot ali bršljan, ki raste po drevju, da ne uniči dreves in zidov. Obhod naredijo po potrebi enkrat ali dvakrat letno.

Za ločevanje posesti med različnimi gospodarji so na Krasu služili mejni kamni, *tjermen*. Mejniki je bil lahko suhi zid med parcelama, pri čemer je veljalo pravilo, da je meja tekla po sredi zidu, ali kar v zemljo pokonci postavljene, kakih 20–30 cm iz zemlje gledajoče skrle. Skrle so v zemljo postavili različno gosto. Posebej lepo oblikovane kamnite mejnike so postavili že med posestjo Pettazzijev, zemljiških posestnikov na Krasu, in mesta Trst, pa tudi med po-

V suhem zidu zgrajena prva bojna črta pri Opatjem selu na naslovnici tednika L'Illustrazione Italiana v 72. tednu vojne (spletni vir 3).

sestjo posameznih občin v času Avstro-Ogrske, npr. med Gropado in Trebčami.

Ko na gmajni ni bilo hiške ali dovolj visokega zidu, kamor bi se pastirji zatekli pred burjo, so na stiku dveh zidov pričeli s prekrivanjem vogala s skrlami, da je nastala nekaka strešica, odprta s prednje strani, ki so ji rekli *zavetje*. Skrle so z zamikanjem zlagali iz vogala proti notranjosti, dokler so te še nosile same sebe. Izkoristili so tudi večjo skalo, ki so ji dodali kamnit zid, podaljšan v strešico. Odprti del je bil vedno obrnjen proč od smeri pihanja burje.

Med prvo svetovno vojno so po Krasu speljali ozkotirno vojaško železnico, zgrajeno za potrebe avstrijske vojske, po kateri so iz zaledja fronte vojaški material prevažali do prekladalne postaje v Dutovljah in naprej v bližino bojišča vse do Kostanjevice na Krasu. Speljana je bila okrog vrtač in čez travnike, marsikje pa so morali narediti večje kamnite nasipe, prav tako zložene na suho iz kamenja v neposredni bližini.³² Načelo kamnite suhe gradnje so uporabili tudi pri drugih vojaških objektih, npr. jarkih in kavernah (Opatje selo, Volčji Grad).

S suhimi zidovi so vojaki JLA še po drugi svetovni vojni po Krasu gradili okope, za katere so zapeljali kamion, džip ali drugo vojaško vozilo.

³² Spletni vir 2.

Apnenice, *japnce*, *jplence* (Veliki Dol) so služile za gašenje živega apna. Zgrajene so bile na podoben način kot vodni zbiralniki. Obod naravne manjše ali večje jame je bil obložen s kamenjem, zloženim na suho, z zunanje strani zadelanim z ilovico, da voda, s katero so gasili, ni odtekla. Danes ohranjene marsikje rabijo za zbiranje vode za zalivanje.

Za napajanje živine so vaščani gradili kale. Ti so praviloma zunaj vasi ali vsaj nedaleč stran od nje, nekateri pa tudi v vasi sami. Poiskali so naravno kotanjo, v katero se je ob nalivih stekala voda, ali jo na primernem svetu na novo izkopali. Najprej so postrgali vrhnjo plast zemlje do skalne osnove, dno pa potem izravnali z *gruščem* ali navadno zemljo, predvsem tam, kjer ilovice ni bilo v izobilju. Šele nato je prišla na vrsto ilovica, ki so jo po polaganju dobro steptali ali zbili, tako da je nastala čvrsta podlaga, skleda, ki ni prepuščala vode. Na to podlago so položili plast čim bolj ravnih kamnitih skrl, vmesne prostore pa zadelali z glino. To je postal tudi osnovni vzorec gradnje enostavnejših podzemnih zbiralnih cistern za hrambo pitne vode, štirni. Kali so sprva nastajali spontano, v času Avstro-Ogrske pa je njihovo gradnjo – tudi finančno – spodbujala država. Neredko so bili obzidani s kamnitim suhim zidom, ki je preprečeval spiranje zemlje v kal, kar je ohranjalo večjo bistrost vode.

Cistešo vodo, pa tudi manjše izgube te so omogočali zaprti zbiralniki, vodnjaki. Sprva je bila oskrba z vodo urejena zelo primitivno. V nekaterih vaseh na Krasu so poznali manjšo plitvejšo odprto jamo okroglega tlorisa in s stopnicami po notranjem obodu, ki so ji rekli *uosounik* (Kobjeglava), drugje so bile to kar *štirnice* (Hrpelje). Z notranje strani je bila obzidana z na suho pozidanimi kamni in proti terenu zadela na, nabita z ilovico. *Štirnice*, drugje imenovane *štirne* (Sežana, Orlek, Lokev, Lokvica, Korita na Krasu ...), so bile že nekoliko večji objekti, zgrajeni po istem principu. Ker je bila globina večja, so po obodu napeljali kamnite stopnice, po katerih se je dostopalo do vode. Podobne izvedbe, le kvadratnega tlorisa, je bil zbiralnik, ki so ga imenovali kar *lūža* (Kobjeglava), čeprav je bil pozidan z vseh štirih strani. Nekatere vasi so iz lokalnega kamna na suho zidale *lokvo* (Sveto pri Komnu, Kobjeglava, Tupelče ...), globlji odprt zbiralnik večjega okroglega premera, ki je služil večjemu številu vaščanov (Sveto pri Komnu, Lipica, Kobjeglava ...). Po notranjem obodu so speljali večje kamnite skrle, ki so služile kot stopnice za dostop do vode, ko se je gladina znižala. Pri tem gre za manjše objekte, kot je npr. štirnica v Hrpeljah, ter večje gradbene podvige, kot sta Tanov kal v Lokvi pri Divači in kal na Klancu v Vogljah. Stare cisterne, izkopane pred prvo svetovno vojno, so zidane iz lokalnega, lepo obdelanega kamna.

Gradnja skupnih občinskih, *komünskih* vodnjakov konec 19. in v začetku 20. stoletja je potekala ob finančni in strokovni podpori na osnovi nekakšnih javnih razpisov takratne avstro-ogrske vlade, in sicer

prek organov na ravni dežele, namestništva v Trstu oz. političnega okraja s svojim uradom, okrajnim glavarstvom v Sežani. Občina je bila lahko deležna tudi deželne podpore prek deželnega odbora. Skupni občinski vodnjaki so potrebam po vodi služili še po drugi svetovni vojni, vse dokler si niso ljudje zgradili lastnih vodnjakov oz. do zgraditve vodovoda.

Na podoben način kot podzemne zbiralnike vodnjakov so gradili tudi ledenice, prostore za shranjevanje ledu, ki so ga lomili v zimskem času na kalih, za ta namen najraje zgrajenih na mestih, najbolj izpostavljenih burji. Zidane ledenice so bile zgrajene na podoben način kot cisterne vodnjakov. Imele so v zemljo vkopani del valjaste oblike, nekatere pa so bile v obliki pokončnega kvadra. »*Ko so ledenico gradili, je pri delu pomagala cela vas. Može so kopali jamo, ženske in otroci pa so nosili iz nje zemljo in kamenje, ki so ga usipali tik ob jami. Dostop v jamo je bil po krožnem lesenem odru, ki je potekal po obodu jame. Ko je bila jama izkopana, so začeli s suho zidavo, največkrat kar iz kamnov, ki so jih našli pri kopanju, in s tistim, ki je bilo v najbližji okolici. Leseno ostrešje je bilo zgrajeno po znani konstrukciji, ki so jo imele hiše in gospodarska poslopja ... Gradnja take ledenice je trajala več kot mesec dni. Preden so ledenico začeli uporabljati, jo je morala ženska, ki je v vasi 'štrjala' (šlogala), v mrzli noči ob polni luni s škafom vode politi.*«³³ Na območju Krasa in v Matarskem podolju, kjer je bilo ledenic največ, danes v celoti ni ohranjena nobena več.

Najbolj dovršena oblika suhozidne gradnje na Krasu so hiške, začasna zatočišča, zgrajena ob robu gmajne za zaščito v slučaju slabega vremena. Gre obenem za najbolj preprosto izvedbo človekovega bivališča, na Krasu imenovano *hiška*, *šiška* ali kar *hiša*. Hiške so majhna enoprostorna zavetišča, na suho zložena iz neobdelanih kamnov in z odprtino, obrnjeno k prijaznejši strani neba, kjer je človek poiskal zavetje pred dežjem in burjo. Vse te lastnosti prvobitnega bivališča so postale konstanta v nadaljnjem razvoju stavbne kulture na Krasu vse do najrazvitejše oblike, domačije zaprtega tipa.

Pri gradnji hišk so se morali graditelji znati na različne načine. Tako so gradnjo prilagajali terenu in količini kamenja, zaradi tega so hiške različnih dimenzij. Posebej zahtevna je bila gradnja strehe. Za pravilno oblikovano in neprepustno streho so morali nabrati dovolj skrl ali pa so te morale biti dovolj velike. Hiške so gradili na suho, brez malte. V tlorisu so pravokotne, kvadrataste, večkotne ali okrogle oblike. Za gradnjo opornega ali nosilnega zidu iz neobdelanega kamenja so kot vezivo uporabili grušč ali drobno kamenje, ki je zagostilo spoje. Obodni zidovi hiške morajo biti dovolj široki, da prenesejo težo strehe, ki je praviloma grajena v obok. »*Streha mora biti v velb, da gre dim ven in da drži streho. Čim bolj se skrle prekrivajo, boljše je. Vsaj 2/3 se morajo pre-*

³³ Medvešček, *Pridobivanje*, str. 3.

Kosovelje, hiška v Tilhovi dolinici, zgrajena v griži, ki se nadaljuje v zid (foto: E. Belingar, 2013).

krivati» (Bazovica, Vojko Ražem). Nekatere manjše hiške ožjega pravokotnega tlorisa niso obokane. Od vhoda proti zadnjemu delu zidu jih prekrivajo prečno in zaporedno položene velike skrle, čez je naloženo manjše kamenje. Milan Šušteršič, Kosovelje 6, je prvič naredil hiško, ko je bil star 10, 12 let. »Najbolj je nevarna streha, da se ne posuje dol. Jrto sem podložil z lesenim kolom. Ko sem ga umaknil, se je streha posula.« Vse ostale hiške so bile zgrajene pred drugo svetovno vojno, njegova pa med njo. Opazoval je, kako so delali drugi. »Eni so jo prav mojstrsko naredili, so bili zidarji« (Kosovelje, Milan Šušteršič). V Gornjih Ležecah jim rečejo jute. »Bile so v vinogradih. Zidane so s kamenjem, gor škrl, čez pa zemlja, da se je zaraslo – da ni tekla voda noter« (Gornje Ležec, Franc Obreza). Jute so grajene v podpornih zidovih teras, kjer so rasle trte. Vhod je pokrit z leseno preklado, čez pa zidana velbana streha, prekrita z zemljo. »Prejšnji ljudje so jih znali delati. Možev oče ali nono jo je naredil. Če se ni vsula, je se. Ko je bil dež, so šli noter. Ko je prišel dež od Trsta, je treskalo in grmelo, so gnali domov« (Hruševica, Ivan Žvokelj). »Nesi, nesi kosilo tati, je rekla tašča mami. Je čistil parcelo in naredil hiško za slučaj slabega vremena. Ko so kosili, je pršu dež, so šli noter. So bili pridni, samouki« (Volčji Grad, Marica Metlikovec). Marsikje so bile hiške majhne. »Hiška je bila v velikosti stola. Krita je bila samo z brinovimi vejami in slamo do tal« (Sveto pri Komnu, Franc Jazbec), druge pa je bila krita s posekanim grmičevjem, dračjem in

listjem (Tomaj). Hiška, ki ni bila pravilno grajena, se je kaj kmalu posula. Marsikdaj so si otroci tudi nagajali, tako da so lepo grajeno hiško, ki je bila predmet zavisti, podrli – in tako je bilo treba zidati na novo (Veliki Dol).

Zaključek

Kulturna krajina je v Zakonu o varstvu kulturne dediščine definirana kot »nepremična dediščina, ki je odprt prostor z naravnimi in ustvarjenimi sestavinami, katerega strukturo, razvoj in uporabo pretežno določajo človekovi posegi in dejavnost«. V zavarovani kulturni krajini se po zakonu varujejo značilna raba zemljišč, parcelacija, značilna vegetacija, prostorske dominante, odnos med poselitvijo in odprtim prostorom, kraji spomina in značilna topografska imena.³⁴

Kraške vasi, praviloma stisnjene v gručo, ki proti burji nastavlja sklenjen pozidan pas s čim manj odprtini, proti soncu pa se domačije odpirajo z dvorišči, prav tako zaščitenimi s kamnitim zidom, obdaja kraška planota, podobna »valovitemu morju, ki je sredi viharja okamenelo«.³⁵ Za kmetijsko rabo, za travnik,

³⁴ Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), Uradni list RS, št. 16/2008, 123/2008, 8/2011, 30/2011 – Odl. US, 90/2012, 111/2013.

³⁵ Rutar, Simon: Goriški Kras. *Učiteljski tovariš*, letnik 32, št. 23, 1. 12. 1892, str. 313–317.

njivo ali vinograd, je bilo tu treba zemljo otrebiti kamenja. Z njegovim zlaganjem v različne konstrukcije brez uporabe kakršnegakoli veziva, na suho, je v kombinaciji z naravnimi danostmi nastalo grajeno okolje z jasno berljivo zgradbo, krajina, v kateri je Kraševce prebil prenekatero uro svojega življenja. »*Bižnonoti so čistili gmajno. Na kup kamenje dajali, ti, ki so imeli čas*« (Komen, Ana Švagelj). Temu primerno jo je tudi prilagodil svojim potrebam.

Kamen, ki ga je Kraševce odbil na površju ali izruval zemlji in ga kot takega, neobdelanega, in brez veziva uporabil v grajenih konstrukcijah ali pa samo odvrget na *grizo* ali *grublo*, je prvobiten gradbeni material, uporabljan za gradnjo že od pradavnine. Pri tem je bilo potrebne precej spretnosti in izkušenj, da so grajene strukture obstale. Židar je moral premisljeno ravnati s kamnom, da ga je položil na pravo mesto, saj je nepravilnih oblik. Kamne v konstrukcijah drži skupaj njihova lastna teža. Obenem je gradnja na suho preprosta in razmeroma hitra metoda, pri kateri je mogoče vse delo opraviti ročno, brez uporabe kakršnegakoli orodja. Za začetek je Kraševce z mejnimi kamni in kamnitimi zidovi jasno začrtal meje svoje posesti, zagradil prostor za pašo svoje drobnice in živine, izdelal zaslon pred burjo in končno tudi skromno začasno zatočišče zase, hiško. Po principu suhe gradnje je zlagal tudi kamenje v vasi sami, od zidov dvorišč, vrtov, kalov, apnenic in vodnih zbiralnikov do oklepov vodnjakov in kamnitih znamenj.

Kamnit suhi zid v vseh svojih oblikah je tako izraz truda pri izboljševanju kraških zemljišč, ki je zaznamoval cele generacije Kraševcev in je že zaradi tega vreden našega spoštovanja. Suhi zidovi izražajo določeno kulturo, tradicijo, so pa tudi umetnost, ki je prehajala z očetov na sinove in oblikovala identiteto kraške krajine. Lahko rečemo, da je identiteta krajine odraz kulture ljudi. Tradicionalne gradnje v kamnu se stapljajo z okoljem in ga plemenitijo. Če so pravilno grajene, so trajne v času, grajene iz lokalnega materiala, trajnostne, ohranjajo biotsko pestrost, vplivajo na mikroklimo in preprečujejo erozijo. Obenem se je suhi zid izkazal tudi kot čvrsta, a obenem estetska gradbena konstrukcija, ki bo preživela marsikatero današnjo, po vseh predpisih stroke izračunano gradnjo.

VIRI IN LITERATURA

- Belingar, Eda et al.: *Priročnik kraške suhozidne gradnje*. Škocjan: JZ PŠJ, 2014.
- Belingar, Eda: *Ledarstvo v Matarskem podolju in delu Krasa. Voda in življenje v kamniti pokrajini, Kras*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2005, str. 341–368.
- Belingar, Eda: *O kalih kot kulturni dediščini. Okrogla voda, Priročnik o kalih*. Ljubljana: Zavod RS za varstvo narave, 2007, str. 116–128.

Belingar, Eda: *Uporaba kamna v življenju Kraševcev (The use of stone in the life of the Karst people)*. AR, Arhitektura, raziskave [Št.] 3, Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo, 2011, str. 71–78.

Belingar, Eda: *Vodnjaki na Krasu. Kronika* 59, 2011, str. 75–90.

Dimic, Ljudevit: *Potni poduk o Krasu in pogozdenji Krasa. Novice kmetijske in rokodelske*, letnik 29, št. 16, 19. 4. 1871.

Gams, Ivan: *Kras v Sloveniji v prostoru in času*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Gams, Ivan: *Sistemi prilagoditve primorskega dinarskega krasa na kmetijsko rabo tal*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Geografski inštitut, 1992.

Gaspardis, I. K.: *Reja drobnice na Goriškem. Primorski gospodar*, št. 24, 31. 12. 1931, str. 369–379.

Gombač, F.: *Naprava podzidij v vinogradih. Kmetovalac*, letnik 20, št. 7, 15. 4. 1903, str. 51–52.

Kako se bodo uredili občinski užitki (jusi) na zemljiščih. *Goriška straža*, letnik 9, št. 25, 2. 4. 1926, str. 2.

Komisija za pogozdenje Krasa v pokneženi grofiji Goriški in Gradiški poročila o svojem delovanju v dobi od 30. septembra 1884 do konca l. 1890. Gorica: Komisija za pogozdenje Krasa, 1891, str. 9.

Medvešček, Eva: *Pridobivanje in skladiščenje ledu na Divaškem Krasu*. Tolmin: Pedagoška gimnazija, 1981. Raziskovalna naloga, tipkopis.

Panjek, Aleksander: *Človek, zemlja, kamen in burja: zgodovina kulturne krajine Krasa*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2006.

Rutar, Simon: *Goriški Kras. Učiteljski tovariš*, letnik 32, št. 23, 1. 12. 1892, str. 313–317.

Vidmar, Cveto: *Goriška, Dežela, provinca, okraj, pokrajina*. Nova Gorica: 1993 (tipkopis).

Volčič, Tomaž et al.: *Zakrivljeno palico v roki: zgodovinski pomen paše in pašništva za okolje*. Nova Gorica: KGZS – Kmetijsko gozdarski zavod, 2013.

Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), Uradni list RS, št. 16/2008, 123/2008, 8/2011, 30/2011 – Odl. US, 90/2012, 111/2013.

SPLETNI VIRI

<http://multimedia.boegan.it/IR.php?chiave=san+ca+nziano&submit=CERCA&ckd=1&cckl=1&cks=1&cckp=1&cckn=1&ord=D&mod=as&tipo=ap>, 9. 6. 2015.

http://www.fbr.si/index.php?option=com_content&task=view&id=918&Itemid=276, 16. 9. 2013.

http://www.europeana1914-1918.eu/en/europeana/record/9200212/BibliographicResource_3000073995299#prettyPhoto/0/, 18. 5. 2015.

INFORMATORJI

- Babič, Nadja, r. 1943, Bzkovi, Naklo 14.
 Bak, Rudi, r. 1938, Tinetavi, Škoflje 10.
 Bandelj, Albina, r. 1929, Bndljevi, Kregolišče 1.
 Bandelj, Rudi, r. 1953, Bndljevi, Kregolišče 1.
 Birsa, Anja, r. 1982, Marinčni, Kosovelje 14.
 Colja, Oskar, r. 1954, Minkni, Gabrovica 34.
 Čok, Boris, r. 1951, Liletovi, Lokev 166 e.
 Grmek, Herman, r. 1936, Girni, Kobjeglava 68.
 Grmek, Ida, r. Ostrouška, r. 1942, Girna, Gabrovica 21.
 Husu, Ludvik, r. 1958, Tomaževi, Orlek 35.
 Jazbec, Andrej, r. 1972, Governavi, Sveto pri Komnu 29.
 Jazbec, Franc, r. 1936, Krištofovi, Sveto pri Komnu 33.
 Jerič, Milan, r. 1959, Majarjevi, Lukovec 8.
 Mautinger, Franka, r. Kukec, r. 1939, Lovretova, Gorjenje 43a.
 Merkuža, Jožef, r. 1934, Ivnkovi, Volčji Grad 13a.
 Metlikovec, Marica, r. 1938, Drskavi, Volčji Grad 12.
 Milkovič, Marko, r. 1964, Gropada 38, Italija.
 Obreza, Franc, r. 1937, Maganjevi, Gornje Ležeče 10.
 Petelin, Matej, r. 1978, Rgačev, Pliskovica 102.
 Pipan, Milena, r. 1934, Račevi, Veliki Dol 14.
 Pirjevec, Franc, r. 1928, Pirjevčevi, Orlek 22a.
 Ražem, Vojko, r. 1954, Btunflevi, Bazovica 306, Italija.
 Renčelj, Stanislav, r. 1940, Betalovi, Starovaška pot 1, Sežana.
 Suban, Danilo, r. 1936, Vankavi, Škofi 8.
 Škrli, Zdravko, r. 1948, Roščevi, Škoflje 24.
 Štolfa, Zoran, r. 1967, Skončni, Volčji Grad 6.
 Šušteršič, Milan, r. 1937, Žuljevi, Kosovelje 6.
 Šušteršič, Robert, r. 1963, Žuljevi, Kosovelje 6.
 Švagelj, Ana, r. 1924, Strnadovi, Komen 112.
 Verč, Dragica, r. 1923, Zanjevi, tudi Pipnca, Gabrovica 48.
 Živec, Angel, r. 1949, Veliki Dol 19.
 Žvokelj, Ivan, r. 1951, Žbokljevi, Hruševica 49.

S U M M A R Y

Dry wall – the cornerstone of cultural landscape in the karst

Cultural landscape in the Karst is a result of human habitation and use of the area from the earliest times to present day. It consists of assets that have been inherited from the past and that reflect the values, identity, knowledge and traditions. These assets stem from the interaction of space and man through time.

Dry walls are the simplest and most attractive structures which the inhabitants of the Karst constructed using only local stones laid in a dry stack style, without any mortar to bind them together. The resulting structures have characteristically marked the landscape of the Karst region to present day. For the construction of parcel boundaries, retaining walls, water basins, lime houses, shelters against bora and small houses, as well as for enclosing scarce water sources, valleys and fields (and hence rich soil), the local inhabitants used stones readily available from the immediate environment, by clearing the collected, cut-off or dug out and broken stones from areas intended as fields, meadows or vineyards. However, for the construction of karstic dry walls within settlements and use of dry stone masonry techniques to build essential structures such as garden walls, larger water basins, wells, ice storages, paths, roads, bridges and later also railway embankments and military facilities, the stones obtained from the nearby quarries were also processed—most pieces at least partially and some in their entirety.

Cultural landscape in the Karst is a result of the local population's struggle for survival. By deforestation, clearing and cutting excess stones and moving the soil, they created the conditions for their subsistence while at the same time causing the devastation of the karst surface as well as its infertility and creating an image of the Karst which is still seen as typical of the area, albeit now less decipherable due to its overgrowth. The elements that contribute the most to this general impression are dry stacked stone walls. They enclose paths and surfaces they have until recently protected against cattle, goats, sheep and game. Set amidst the walls, like pearls in a necklace, as Boris Čok from Lokev would put it, are tiny stone houses, temporary shepherds' and a few stonemasons' shelters, the most complex and accomplished dry stone constructions apart from bridges.

The karst landscape and dry walls bear witness to the ancient human activity in this area and, due to their historical, aesthetical, symbolical and ecological value, by far exceed their original, merely utilitarian function.